
Виолета Стойчева/Violeta Stoycheva

„МЪЛЧАЛИВИ СВИДЕТЕЛИ” — ЖЕНСКИЯТ ЛАГЕР
В СЕЛО СКРАВЕНА, СОФИЙСКО,
В СПОМЕНИТЕ НА МЕСТНИТЕ ЖИТЕЛИ*

*„Silent Witnesses”— Women Forced Labour Camp
in the Village of Skravena, Sofia District, in the
Memories of the Local People*

The following article focuses its attention to one of the last concentration camps in Bulgaria – the Women forced labour camp in the village of Skravena, Sofia district. This paper is in attempt to outline the collective notion for the undertaken public repression. It is prepared based on oral interviews and memories, gathered during the last few years from local people of different generations /at the time of writing of this paper some of them have already passed away/, and analysis of the official communist propaganda and its mechanism of manipulative perception of the imprisoned women like being placed „outside the law”. The paper will search for the answers of the question why so long such a fact is hidden and how the collective memory corresponds to the official version of the history after 1989.

Key words: concentration camp, forced labour camp, public repression, official communist propaganda, collective memory

В дългия преход, който България преживява след 1989 г., опозицията демокрация – комунизъм все още не успява да премине границата между настояще и минало. В областта на историографията това противоречие рефлексира битката за легитимност на историческите интерпретации и липсата на консенсус между официалната история и колективната памет.

Тематизирането на големия въпрос – как народите да се разделят със своето тежко минало, кореспондира с незавършилия дебат за моралното

* Първоначалният вариант на този текст е представен в рамките на международния симпозиум: „Forms of Repression within Communist Regimes”, 12-14 July 2007, Făgăraş – Sâmbăta de Sus, Braşov County, и е публикуван в превод на английски: „Silent Witnesses” – Women Forced Labour camp in the Village of Skravena, Sofia District in the Memories of the Local People. – IN: Forme de Represiune on Regimurile Comuniste, Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România, Memorialui Rezistenței Anticomuniste Țara Făgăraşului, POLIROM, România, 2008, pp. 453–460.

осъждане на българския комунизъм. „Новият прочит” на тоталитарното управление, който в смисъла на Пиер Нора¹ отчита конфликта между интерпретациите в политическите употреби на миналото, задава методологическата рамка, която позволява да се отграничат манипулациите на паметта при изследване на репресивната политика на комунистическия режим. Сблъсъкът между историческа и колективна памет по въпроса за лагерите – „българският ГУЛАГ”, предпоставя въвличането на много хора в активна рефлексия върху миналото и използването на разказа като инструмент за отключване на забравеното или съзнателно премълчаваното.

Настоящият текст насочва вниманието към един от последните концлагери в България – женския лагер в село Скравена, Софийска област. Научното съобщение е опит да се очертае колективната представа за осъществяваната публична репресия. Въз основа на устни интервюта и събирани през последните години спомени на местни жители от различни поколения (в момента на писане на материала някои от тях са вече покойници), се прави анализ на официалната комунистическа пропаганда и нейния механизъм за манипулативното възприемане на жените затворнички като поставени „извън закона”. Търси се отговор на въпроса защо толкова дълго подобен факт е премълчаван и как колективният спомен се съотнася към официалната версия на историята след 1989 г.

Името „Скравена” навлезе в политическата публичност чрез публикации в медиите и с подписаното през март 1990 г. от прокурора на въоръжените сили ген.-майор Боню Трендафилов (покойник) постановление за образуване на следствие за изясняване на престъпленията в последните лагери на комунизма край Ловеч и Скравена (н.о.х.д. №7/1994 на ВС на РБ)². Още тогава общественото мнение в селото „зае” отрицателна позиция към твърденията и фактите, тиражирани от телевизията и вестниците. Дори сериозните научни изследвания³, които се появиха през последните 15 години, не могат да променят убеждението, че в селото не е имало концлагер и че това са били „хулиганки”, които е трябвало да бъдат наказани.

Кои са основните моменти на колективния спомен и какъв е механизмът за формиране на отрицателната идентичност на митологемата за трудовия лагер сред местните жители?

Първата реакция сред хората, когато се пита за женския лагер, е свързана с репликата: „А, за онези ли, хулиганките? Че какво има да се каже за тях...” Нежеланието да се говори по тази тема се допълва от реплики по адрес на „лъжите, които писаха тогава (визира се началото на 90-те г. на ХХ в. – бел. ав.) по вестниците”. Отрицателното отношение към жените затворнички се проявява в определенията, с които са назовавани. Още тук проличава манипулацията на колективния спомен, която върви по линия на „етикирането”: в трудово-възпитателните обществени учреждения се изпращат „безделници”, „хулигани”, „лица с противобществени прояви”. Откъде идва тази увереност? Как мнението на

обикновените хора се съотнася с конкретните факти, съхранени в официалните документи?

Практиката на изолиране на лица – политически противници на властта в България – от външния свят при строга полицейска охрана, датира от 1941 г. Въз основа на специална Наредба от 31 януари 1941 г. започва организиране на първите „селища на Държавна сигурност“, а със заповед на Щаба на армията през март 1943 г. се създават и т. нар. „специални работни отряди“. В тях са изпращани както мъже, така и жени, младежи, „проявили се като неблагоприятни, закоравели и упорити комунисти“, „левичари“, „инородци с национални убеждения“, войници от армията, заподозрени за прокомунистически настроения и пр.⁴ След 9 септември 1944 г. всички лагери се саморазпускат.

Новата власт на Отечествения фронт използва същите средства за репресия. Решение за създаване на „трудови лагери“ за свалените от власт и опозиционно настроени срещу правителството лица е взето на съвместно съвещание на ЦК на БРП (к) и ръководството на Дирекцията на милицията, проведено на 16 ноември 1944 г. На 20 декември 1944 г. Министерският съвет приема направените в доклада на министъра на вътрешните работи Антон Югов предложения и издава първите си постановления – Наредба-закон за трудово възпитателните общежития (ТВО) и Наредба-закон за трудово възпитателните общежития за политически опасните лица⁵. Те са подписани от всички министри, т.е. от представителите на основните политически сили, участващи в правителството на Кимон Георгиев. На 11 януари 1945 г. (среща се и дата 03. 01. 1945 г.) регентите на България подписват два указа (№ 8 и № 9) „в името на Негово Величество Симеон II“. Според чл. 1. на Указ № 8 настаняването ТВО се отнася до: „а) осъждани за престъпления от общ характер (неполитически) повече от един път, ако не са опасни за реда и сигурността в страната; б) проститутки, сводници и сутеньори; в) изнудвачи и комарджии; г) просяци и безделници“, докато чл. 1. на Указ № 9 уточнява, че наредбата се отнася за „лица опасни за държавния ред и сигурност“⁶. Показателен за цялата история на лагерите е фактът, че въпреки наличието на два отделни документа, при прилагането им криминалните (неполитическите – по Указ № 8) и политически опасните лица (по Указ № 9) се въдворяват в едни и същи лагери. На твърдението, изказано от П. Стоянова и Е. Илиев, че по това време липсват отделни лагери или че така МВР спестява усилия и средства⁷, може да се противопостави по-различна интерпретация, която насочва към потенциала за политическа манипулация на обществото по отношение на създадените трудово-възпитателни общежития (ТВО). Основание за подобно тълкуване е примерът с първия лагер „Зелени дол“ (Благоевградско), който се създава по условията на примирието и по нареждане на Съюзната контролна комисия (СКК) в България. Той е за поданици на Германия и нейните сателити – германски, австрийски, унгарски и други граждани или за българи, създали семейства с

такива⁸. Показателна е и позицията, която пролетарският вожд Георги Димитров изразява в поредната радиограма (19 април 1945 г.) от Москва до Трайчо Костов. В нея се настоява за „решителни мерки” и прочистване на големите градове от „безделници, пройдохи, проститутки и сутенъори” чрез създаване на „специални трудови лагери”⁹. Критерий за прилагането на подобна мярка е липсата на „определено полезно занятие” или неангажираност с „обществено полезен труд”. Под общия знаменател „безработен” обаче попадат „уволнени офицери, лишени адвокати, индустриалци и др.”¹⁰, които по различни причини не могат да упражняват предишните си професии. По този начин, един на пръв поглед „неполитически” показател, какъвто е трудовата заетост, придобива отчетливо класово съдържание и се превръща в указател за целенасочена политическа репресия.

На практика непосредствено след влизането във властта БКП не само започва широкомащабна разправа с опозицията, но се подsigурява със средства за унищожаване в зародиш на всеки опит за съпротива в обществото. Според инструкциите от Москва, комунистите разгръщат широка кампания в медиите, което показва, че се утвърждава „общественият” характер на предприетата масова репресия. Средството се оказва много ефикасно. Постепенно митологемата: „безделниците ще бъдат трудово мобилизирани, проститутките събрани в специални стопанства и общежития, а вражеската агентура – в трудово-възпитателни лагери”¹¹, започва да моделира „новото” социалистическо мислене. Негова същностна черта става безрезервната подкрепа и доверие в Партията. По тази линия се осъществява поредната манипулация на паметта, свързана с комунистическото разбиране за законност. То е изразено безапелационно в директивата на Георги Димитров към партийните кадри: „твърдо да провеждат политическото настъпление против народните врагове и антиотечественофронтовските елементи, запазвайки обаче необходимото самообладание и дисциплина, както и отечественофронтowska законност”¹².

Как партийните кадри от различните етажи на властта разбират тази „законност”? През 1948 г. Великото народно събрание делегира на Министерството на вътрешните работи цялата отговорност за затворите, поправителните домове и „възпиталищата” за непълнолетни, които до този момент са в сферата на действие на Министерството на правосъдието. Създава се специален отдел „Затвори и ТВО”, а основанията за „въдворяване” се регламентират в чл. 52 и чл. 53 от Закона за Народната милиция¹³. Към МВР вече съществува „Отделение за трудово мобилизиране на безделниците и празноскигащите” в съответствие с приетия на 8 август 1946 г. закон с аналогично заглавие¹⁴ Освен въдворяване и трудова мобилизация като средство за политическа и социална репресия се използват и изселванията. След решението на ПБ на ЦК на БРП (к) за засилване на бдителността, органите на сигурността и репресивните

мерки от 21 юли 1948 г.¹⁵ обвързаността между посочените по-горе санкции става още по-тясна. През септември 1949 г. към МВР е създадена „Комисия по въдворяване и изселване на обществено опасни лица”. Според приетата през на 9 август 1951 г. от ПБ на ЦК инструкция за нейната работа, обект на третиране са „престъпници или политически опасни лица, които не могат да бъдат съдени по обикновения ред или които по политически и други държавни съображения не е целесъобразно да бъдат съдени по обикновения ред”¹⁶. На практика Вътрешното министерство поема ролята на режисьор и главен изпълнител в процеса на осъществявания съветски сценарий за „революционна бдителност” по отношение на „социалистическата законност и морал”, което му позволява да припокрива мерки, предвидени в различни законови актове. Предложението на партийния лидер Вълко Червенков, направено през 1953 г., с лагерниците и ТВО да се занимава комисия към Президиума на Народното събрание, защото „... в страната ни трябва да има пълен конституционен ред. Не могат да лежат в затвора хора неосъдени”, остава в стила на политическата пропаганда, защото веднага е направена уговорката, че „там трябва да останат само действително опасните за обществения ред хора”¹⁷. Според изнесените официални данни към 2 септември 1949 г. в ТВО са били въдворени 4 500 души. Към 30 юли 1952 г. броят на лагерниците е 2 323 лица, от които 75 жени¹⁸. По-голяма част от тях са въдворени по политически съображения. Без съд, както признава и Червенков. В свидетелските си показания Дочо Шипков, който в началото на 60-те г. е първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Ловеч, пояснява: „По това време се смяташе, че един голям криминален престъпник е и политически престъпник, и че взиманите спрямо него мерки са законни. Това беше виждането на ЦК на БКП. Аз законите не ги правех, а бях само един изпълнител”¹⁹. Актрисата от Пловдивския театър Надя Дункин, преминала през ада на лагерите в Ловеч и Скравена, си спомня: „Бяхме около двеста жени. Вечер, като се съберем, се питаме, знаете ли защо сте тук, кой ви е изпратил. Оказа се, че всички сме без съд и присъда. Голяма част интелектуалки”²⁰. Признание за разминаването между прокламираната „законност” и упражнявания произвол в ТВО съдържа докладът²¹ на партийната комисия начело с Борис Велчев, която прави проверка на режима в Трудова група Ловеч (и поделението в Скравена) през март 1962 г. Свидетелство за допусканите закононарушения при провеждане и на другата репресивна мярка – изселването, съдържат данните, които новият министър на вътрешните работи ген.-лейтенант Дико Диков предоставя на 10 юни 1962 г. на висшия партиен орган. Той докладва за доста случаи на „неправилно изселени лица”, на допуснати „недостатъци, грешки и извращения при изселването”, „поради клевети, незадълбочени проверки или маловажност на антиобществените им деяния”²². Направените „признания” остават под надписа „строго секретно”. Но е предприет поредният политически ход – закриване на Трудовата група в Ловеч и нейното подразде-

ление в Скравена. Което не означава, че съдбата или виновността на въдворените в ТВО занимава партийното ръководство.

Каква е съдбата на жените лагернички през 1959–1962 г.? По неокончателни данни през филиала на „Трудовата група-Ловеч“ в с. Скравена преминават 133 жени. Според изследователите²³ само една е въдворена по линия на Държавна сигурност – „за контакти с чужди дипломати“. Останалите са по линия на Народната милиция. Какво означава това? Показателно е едно по-късно решение на Политическото бюро на ЦК на БКП от 21 януари 1958 г. Лично новият партийен ръководител Тодор Живков изнася доклад за засилване на борбата против хулиганските прояви. Ръководството на партията упълномощава министъра на вътрешните работи Георги Цанков „да организира въдворяването на принудителен физически труд отявлени и вредни за обществения ред хулигани, крадци, рецидивистки и други разложени елементи“²⁴. Според правомощията, дадени от Указ № 464 на Президиума на Народното събрание от 4 декември 1956 г., в началото на месец септември 1959 г. броят на въдворените в ТВО-Белене достига 1423 души, от които 1147 криминално проявени лица. В докладната записка до Политбюро на ЦК на БКП министърът на вътрешните работи Георги Цанков коментира резултатите от партийното решение за закриване на лагера и предрешава съдбата на неосвободените 166 души. Те са заклеймени като „непоправими и злостни“, поради факта, че някои лица са многократно осъждани, а за 27 души е казано, че са „проститутки и морално разложени мъже“. Именно предложението на министър Цанков тези хора да бъдат оставени на „тежък физически изправителен труд“ предопределя създаването на последните лагери в Ловеч и Скравена. И съдържа поредното „нормативно“ противоречие, тъй като липсва официално решение за създаване на „Трудовата група – Ловеч“ от страна на висшия партийен и държавен орган. Както свидетелства първият секретар на окръжния комитет на БКП в Ловеч по това време Дочо Шипков: „През 1960 лично при мен идва Мирчо Спасов и ме уведоми, че в лагера са настанени престъпници и хулигани и затова режимът е строг. Каза още, че лагерът бил на централно подчинение на МВР. Препоръчание да не се интересуваме и да не се месим в работата на лагера“²⁵. Цвятко Горанов Бановски, началник обект в Ловешкия лагер, заявява пред прокурора: „Никакви дисциплинарни наказания не са налагани, защото нямаше правилник. Нямаше норми. Ние изпълнявахме само нарежданията от горе“²⁶.

Според официалния замисъл на партийното ръководство – превъзпитанието на „хулиганите“ трябва да става чрез тежък физически труд. Но както самите висши партийни функционери признават, на практика „е доминирало съображението, че по отношение на „утайката на обществото“, както са наричали въдворените, са оправдани всякакви средства за принуда и изолация“²⁷. Така системата за „превъзпитание“, според разказа на лагерничката Надя Дункин, се очертава като базалтернативна: пребиват те още в началото и ако издържиш – ще работиш, ако ли не, пукай“²⁸.

В Ловеч жените са подложени на същия лагерен режим, както и мъжете: „Жените живееха в другото крило на лагера. Работеха заедно с нас същата работа. И тях ги биеха постоянно... Ръцете ни бяха кървящи рани. Товарехме камъните с голи ръце. Вечер спяхме като застреляни”²⁹.

Каква е ситуацията в лагера в Скравена?

„Трудовата група – Скравена” е създадена през месец септември 1961 г., т.е. създаден е самостоятелен женски лагер. Жените от Трудовата група – Ловеч са преместени в село Скравена, община Ботевград. Настанени са в дома на Лазар Събков, който по това време работи и живее със семейството си в Бухово. Работата е на каменната кариера, разположена в близост до селото (обр.1). Лагерничките са разпределени на групи от по 5 души, като на всеки десет надзирателките поставят по една отговорничка-бригадирка. Те разбиват камъни, товарят ги във вагонетка и след това я бутат до камионите³⁰. Дневната норма е 1 кубик камъни³¹, като в същото време всяка от жените трябва да се включи и в товаренето на 3 камиона, които правят по 3-4 курса. На кариерата работят и хора от селото. Може би затова според част от мненията на свидетелите става въпрос за тежка работа, но в нея няма нищо необичайно³². Има и други разкази... Иван Петков, който е бомбаджия на обекта, си спомня: „На ден извъртяваха по 30 дупки, 3 метра дълбоки. Я ги зареда, гръмна и каквото остане, они го обрушат. После с бойните, аварийни чукове по 7-8 килограма го дотрошат. И товарат. Ръцете им се нараняват, по каменете кръв, изморително, тежко, не е за жени работа”³³. Според някои свидетели, сутрин извозват лагерничките със специален камион³⁴, а според други – жените ходят пеш³⁵ до обекта. Ако се направи справка с времевия график от Ловеч – лагерничките стават за работа при зори – към 4,30–5,00 часа³⁶. През зимата се налага сами да разриват дълбокия сняг и да разчистват пътя за товарните камиони³⁷. А зимата на 1962 г. е „жестоко студена – до минус 25 градуса”, спомня си Лиляна Попова³⁸. Снегът достига метър и половина. Но работата не спира. А след дългия ден жените се връщат в обора (според други свидетели – в плевнята) на къщата, която е последна в „Долния край” на селото³⁹. Те спят на нарове, които, поради тясното пространство, са на три реда⁴⁰. Пристройката не се отоплява. За да се спасят от студа, по обратния път от кариерата лагерничките събират изхвърлени книжки от цигари, клечки и всякакви отпадъци, които могат да горят. От тях стъкват огън на двора, за да сгреят посинелите си пръсти⁴¹.

В подобни случаи е логично инстинктът за самосъхранение, за физическо оцеляване на отделния индивид, да се окаже водещ. Показателен е фактът, че още в Ловешкия лагер, за да се спасят от смърт, някои жени стават биячи⁴². Те съжителстват с останалите в общото помещение. Освен тях обаче лагерът се охранява от петима милиционери и три надзирателки, също служителки на МВР. Един от очевидците посочва, че мъжете били цивилни, въоръжени с автомати⁴³. С. Стефанова и Е. Бонева ги изброяват поименно – Павел Първанов (Думбата) от Ботевград, Димитър Михайлов (Димитър Мукаля) и Стойно

Петков (Стойно Матулата) от Скравена, Иван Иванов (Кремика) от Липница, Захари от Калугерово⁴⁴.

За разлика от условията в лагера, за началниците и милиционерските служители Градският съвет – Ботевград наема квартира в най-хубавата къща в селото – на Цанка Василева⁴⁵. Но не те, а офицерът с „лъскави ботуши, които блестят на слънцето“⁴⁶, впечатлява местните жители. Вероятно именно това е човекът, който отговаря за „трудова група“ и е началник на лагера – майор Цвятко Горанов⁴⁷? Той е придружаван от красива жена, облечена с кожено манто⁴⁸. Всяка сутрин двамата се разхождат до сладкарницата в центъра на селото, където закусват. Техният външен вид и поведение драстично контрастират с това на жените в лагера – стари войнишки шинели и галоши. Веднъж месечно им се полага баня, т.е. водят ги директно на река Калница, където се къпят „под охрана“. Според друг разказ, жените топят вода в голям казан в двора на къщата, за да се перат, а дрехите си простират направо на оградата⁴⁹.

И всичко се случва пред очите на жителите от селото. Тези „мълчаливи свидетели“ и до днес пазят доста „неприятни“ впечатления. В спомените им⁵⁰ натрапчиво се повтаря картината на свади и побоища между лагерничките. Но както разказва един от местните жители: „Много ги биеха, много. С дръжале. Караха ги да се бият една друга“⁵¹. Животът в ограденото с бодлива тел „отворено пространство“ привлича любопитството дори на децата, които ходят там след училище⁵². Но очевидците на случващото се зад бодливата тел няма откъде да научат, че сцените от всекидневието на лагерничките са част от добре подготвен предварителен сценарий, чиято цена е „физическото оцеляване“⁵³. Поредната манипулация, чрез която в колективното съзнание се утвърждава преднамерено лансираната от управляващите среди теза за „заслуженото“ наказание на „хулиганките“, „озите“ и „разтурените жени“.

Жени, които сякаш остават безименни и днес. Макар че още през 1990 г. в публикация на Силвия Стефанова и Екатерина Бончева⁵⁴ във в-к „Демокрация“ са споменати имената на Свобода, Вяра, Венета, Мария, трите Лиляни и на актрисата Надя Дункин. Единствената жена, която дръзва да говори и чието име се появява в медиите, е именно Надя Дункин. Тя приема да свидетелства публично по делото за лагерите. После, през 1994 г., е убита мистериозно⁵⁵. Всъщност, начинът, по който са заличени следите в годините на „прехода към демокрация“, е твърде показателен за механизма, по който се манипулира паметта – тогава, след 9 септември 1944 г., а и десетилетия по-късно – когато след 10 ноември 1989 г. „комунизмът си отива“.

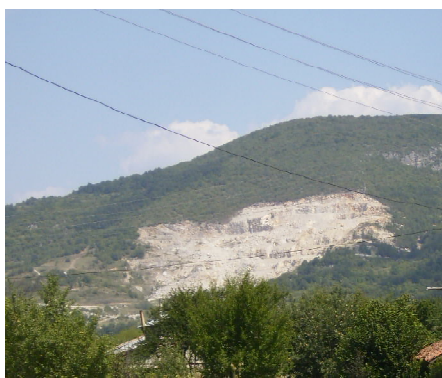
* * *

Каква е цената на подобна манипулация на колективната памет?

Според неокончателни данни в периода 1944–1962 г. през концентрационните лагери в България минават около 285 000 души, от които около 40 000 са убити или обявени за безследно изчезнали⁵⁶.

Искаме ли да затворим страниците от историята, без да сме прочели разказа за случилото се?

Днес единственият официален знак за съществуването на женския лагер в село Скравена е големия черен кръст (обр. 2) върху паметника-костница, в която се съхраняват черепите на загиналите през 1876 г. въстаници от четата на Христо Ботев. Той е поставен там непосредствено след първия голям извънстоличен митинг на СДС в памет на жертвите на тоталитаризма, проведен в селото на 21 април 1990 г.

Обр. 1. Каменната кариера в село Скравена

Обр. 2. Паметник-костница на площада в село Скравена

БЕЛЕЖКИ

¹ **Лавабр, Мари-Клер.** История на паметта/социология на паметта. – В: Около Пиер Нора. Места на памет и реконструиране на настоящето, София, 2004, с. 45, 48–63.

² **Христов, Хр.** Престъпленията по време на комунистическия режим и опитите за тяхното разследване след 10 ноември 1989. – Памет за утре, Международно осъждане на комунизма, Работилница за книжнина „В. Станилов“, София, 2004.

³ **Савов, Г.** Капан за контри “Аб”, 1998; **Бончева, Е., Е. Сугарев, Св. Пътов, Ж. Соломон.** (съставители) Българският ГУЛАГ. Свидетели. „Демокрация”, 1991; **Стоилкова, А., П. Стянова, Е. Илиев.** Истината за лагерите в България 1944–1962 г.). – Съвременен показател, 1991, № 1; **Стоянова, П., Е. Илиев.** Политически опасни лица. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 1991; **Мешкова, П., Д. Шарланов.** Българската гилотина. София, „Демокрация”, 1994.; **Христов, Хр.** Секретното дело за лагерите. ИК “Иван Вазов”, 1999; **Тодоров, Цв., Р. Зарецки,** Гласове от Гулаг. Живот и смърт в комунистическа България. – София, 2000; **Гаджев, Ив.** Лушин – никога вече ко-

мунизъм. Т. IV. ИИБЕ. София, 2005; България в секретния архив на Сталин. РТ АГЕНЦИЯ. София, 2005; **Станюков, В.** Писахме да се знае. Кн. 3. Адът: лагерите и затворите. София, Работилница за книжнина „В. Станюков“, 2007.

⁴ **Стоянова, П., Е. Илиев.** Политически опасни лица. С., 1991, с. 9.

⁵ Държавен вестник, бр. 15, 20 януари 1945 г.; вж. документите, публикувани от П. Стоянова и Е. Илиев в книгата „Политически опасни лица“. София, 1991, 111–114.

⁶ **Стоянова, П., Е. Илиев.** Цит. съч., с. 111, 113.

⁷ Пак там, с. 13.

⁸ Пак там, с. 10.

⁹ ЦДА, ф.1б, оп.7, а. е. 303, л. 1. Цит. по http://www.nbu.bg/historyproject/dokumenti_44-62/44-62.htm (консултиран на 25. 10. 2010).

¹⁰ **Христов, Хр.** Премълчаното за лагерите в Ловеч и Скравена. – Цит. по публикация в <http://www.decommunization.org/Articles/Hristov.htm> (консултиран на 25. 10. 2010).

¹¹ ЦДА, ф. 1б, оп.7, а. е.303, л. 2. Цит. по http://www.nbu.bg/historyproject/dokumenti_44-62/44-62.htm (консултиран на 25. 10. 2010).

¹² Директива на ЦК на БКП до областните и околийските комитети на партията от 3.08.1946 г. – ЦДА, ф. 1 б, оп. 5, а.е. 7, л. 3. Цит по http://www.nbu.bg/webs/historyproject/dokumenti_44-62/44-62.htm (консултиран на 25. 10. 2010).

¹³ **Стоянова, П., Е. Илиев.** Цит. съч., с. 45.

¹⁴ ДВ, бр. 198, 30. 08. 1946.

¹⁵ Решение на Политбюро на ЦК на БКП от 21 юни 1948 г. за засилване на бдителността, органите на сигурността и репресивните мерки. Документът е публикуван от П. Стоянова и Е. Илиев в книгата „Политически опасни лица“. София, 1991, 127–129.

¹⁶ Решение „Б“ № 27 от 9 август 1951. Инструкция за работата на комисията, която ще разглежда следствените дела на арестантите, подлежащи на въдворяване в ТВО. Документът е публикуван от **П. Стоянова и Е. Илиев.** Цит. съч., 135–139.

¹⁷ Пак там, с. 21.

¹⁸ Пак там, с. 18, 20.

¹⁹ ЦДА, ф. 1 б, оп. 6, а. е. 4964, л. 1-6. Цит по http://www.nbu.bg/webs/historyproject/dokumenti_44-62/44-62.htm (консултиран на 25. 10. 2010).

²⁰ Спомени на актрисата Надя Дункин – В: Българският ГУЛАГ. Свидетели, София, 1991.

²¹ Доклад и решение за закриване на ТГ Ловеч. Документът е публикуван от П. Стоянова и Е. Илиев. Цит. съч., 169–177.

²² Докладна записка до ПБ на ЦК на БКП – ЦДА, ф.1б, оп.6, а. е.4964, л. 1-6. Цит по http://www.nbu.bg/webs/historyproject/dokumenti_44-62/44-62.htm (консултиран на 25. 10. 2010).

²³ АМВР, ф. 23, оп.1, а.е. „Заповеди за освобождаване“, Т. 4. Цит. по **Стоянова, П., Е. Илиев.** Политически опасни лица..., 32; Вж. също спомените на Л. Попова във в-к Pro&Anti.

²⁴ **Христов, Хр.** Премълчаното за лагерите в ловеч и Скравена. – Исторически портал „Родово наследство“ <http://rod.bg.tf/> (консултиран на 09. 12. 2010).

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, показания на **Цвятко Горанов Бановски, началник обект в ТГ-Ловеч.**

²⁷ **Христов, Хр.** Премълчаното за лагерите в Ловеч и Скравена. – <http://www.decommunization.org/Articles/Hristov.htm> (консултиран на 25. 10. 2010).

²⁸ Спомени на актрисата Надя Дункин – В: Българският ГУЛАГ. Свидетели, София, 1991; Вж. също и **Шелхорн, Т.** В памет на актрисата Надя Дункин – Електронно списание LiterNet, 04. 11. 2007, № 11 – http://litenet.bg/publish14/t_shelhorn/n_dunkin.htm (консултиран на 25. 10. 2010); **Пиринчиева, Л.** Горчива истина. – В: Горчиви истини. Свидетелства за комунистическите репресии. Изд. Център за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, София, 2003, 53.

²⁹ Кольо Колев – в-к “Демокрация”, 28. VI. 2001; електронна публикация „За мен най-виновни са Мирчо Спасов и Партията.” – <http://rod.bg.tf/>. В подкрепа на неговите думи е казаното от Н. Дункин в едно видеоинтервю: „Най-страшното беше, когато казваха: “С камъните, бегом!”. Тези тежки камъни ние трябваше да ги държим в ръцете и в кръг да тичаме. Тогава много хора припадаха, камъни се търкаляха. Грозна картина...” – http://www.youtube.com/watch?v=NvFySDj_daU (консултиран на 25. 10. 2010).

³⁰ Спомен на Ив. Д., роден 1952 г. За срв. нормата в Ловеч е между 6 и 20 кубика камъни дневно – по данни от http://dostoinoest.com/bg/index.php?option=com_content&view=article&id=172:panahida-za-jertvite-na-komunizma-krai-lovech&catid=34:novini&Itemid=116 (консултиран на 25.10.2010).

³¹ **Стефанова, С., Е. Бончева.** Скравена – ТВО за врагове №1. Те също строиха социализъм. – Публикация във в-к Демокрация, 27 май 1990; също и в блога на С. Стефанова – Българският ГУЛАГ. <http://sylviastefanova.blog.bg/politika/2008/11/08/bylgarskiiat-gulag.252400> (консултиран на 25.10.2010);

³² Спомен на Ив. Д., роден 1952 г.

³³ **Стефанова, С., Е. Бончева.** Скравена – ТВО за врагове № 1. Те също строиха социализъм. – Публикация във в-к Демокрация, 27 май 1990; също и в блога на С. Стефанова – Българският ГУЛАГ. <http://sylviastefanova.blog.bg/politika/2008/11/08/bylgarskiiat-gulag.252400> (консултиран на 25. 10. 2010).

³⁴ Спомен на Петър Мирчев (1928–2007).

³⁵ Спомен на Ив. Д., роден 1952 г.

³⁶ Trains to the Camps – <http://mycentury.tv/bulgaria/187-trains-to-the-camps.html> (консултиран на 25. 10. 2010).

³⁷ Спомен на Петър Мирчев, роден 1928 г.

³⁸ **Попова, Л.** – в-к Про&Анти. Същото твърди и Ив. Д., роден 1952 г.

³⁹ Спомени на Петър Мирчев (1928–2007); Ивана Мирчева (1929–2007); Цв. М., родена 1932; Георги П. Велински (1949–2009).

⁴⁰ Цит. по **Стефанова, С., Е. Бончева.** Скравена – ТВО за врагове № 1...

⁴¹ За това свидетелства в спомените си Надя Дункин. Цит. по С. Стефанова и Е. Бончева, цит. съч.

⁴² По спомени на Надя Дункин, публикувани в: Т. Шелхорн. В памет на актрисата...

⁴³ Спомен на Ив. Д., роден 1952 г.

⁴⁴ **Стефанова, С., Е. Бончева.** Скравена – ТВО за врагове № 1... Имената на охранителите от Скравена (с прякорите) са посочени и от П. Мирчев, роден 1928.

⁴⁵ Цит. по **Стефанова, С., Е. Бончева**, пос. съч.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ По спомени на Л. Попова във в-к Про&Анти.

⁴⁸ Пак там. Споменът на Ив. Д., който по това време е 10-годишен, потвърждава думите на Надя Дункин за „...една жена в милиционерска униформа, хубава, стройна... Наричаха я Юлка Хубавата.” За сравнение вж. **Шелхорн, Т.** В памет на актрисата Надя Дункин – Електронно списание LiterNet, 04. 11. 2007, № 11. Нейното име обаче не се споменава в цитираната публикация на С. Стефанова и Е. Бончева.

⁴⁹ Спомен на Цв. М., родена 1932 г.

⁵⁰ Спомени на Цв. М., родена 1932; Л. В., родена 1949 г.; М. П., родена 1952 г.; М. В., родена 1954 г.

⁵¹ Спомен на Петър Мирчев, роден 1928 г.

⁵² Спомен на Маргарита П. Д., родена 1952 г.

⁵³ П. Мирчев казва: „Боже, опази, не съм искал да ги видя тези жени! Никои не ни е правил събрания, не ни е казвал нищо...” (личен архив на автора В. Ст.)

⁵⁴ Скравена – ТВО за врагове № 1. Те също строиха социализъм. – публикация във в-к Демокрация, 27 май 1990.

⁵⁵ Това становище се споделя от Стефан Савов – Стенограма от 412 заседание на Народното събрание от 21.09.1994 г. – <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ID/2332> (консултиран на 25. 10. 2010); също и от Т. Шелхорн в публикацията „В памет на актрисата Надя Дункин”. – Електронно списание LiterNet, 04. 11. 2007, № 11 – http://litenet.bg/publish14/t_shelhorn/n_dunkin.htm (консултиран на 25.10.2010); **Стефанова, С.** Разработката „Титовци” зачерня живота на 106 души. – в. Седем, бр. 23 (163); **Нешкова, Р.** Мистериите на прехода. 3 част. Надя Дункин: последният свидетел. – в. Седем, бр. 47 (340); **Терзийска, Ал.** Любовник или агент погуби Надя Дункин? – в. Монитор, 13. 09. 2008.

⁵⁶ Дисидентството в България в контекста на общата антикомунистическа съпротива и многобройните форми на несъгласие с комунистическата система (уводен текст към българската част от международния Речник на дисидентите). – [http& //dem-pr.hit.bg/2002_2/2002_2_10.htm](http://dem-pr.hit.bg/2002_2/2002_2_10.htm) (консултиран на 25.10.2010).